

Соломенна Т.

ГРАФ АРАКЧЕЄВ ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

В статті аналізуються спогади, свідощтва, нотатки сучасників, присвячені політичній діяльності та приватному життю графа Олексія Андрійовича Аракчєєва. Широкий спектр оцінок від явного негатива до відвертих лестощів ще раз переконує у складності суперечливої постаті графа.

Постать О.А.Аракчєєва - одна з найодіозніших в історії Росії – набула міфологізовано-негативного забарвлення в історіографії. Небагато прізвищ державних діячів викликають в уяві конкретні і такі яскраві асоціації: це стосується, можливо, лише членів правлячої династії та декількох політичних фігур як Распутін та Бенкендорф. Але стосовно персоналій історії XIX ст. Аракчєєв упевнено утримує першість. З цим і пов'язана та величезна кількість спогадів, мемуарів, народних пісень, художніх творів, що містять оцінку цієї непересічної і суперечливої особистості.

Усі звичні негативні та образливі характеристики графа Олексія Андрійовича Аракчєєва дійсно зафіксовані у більшості свідчень його сучасників. Але варто лише глибше поглянути на знайому цитату, тобто взяти більш широкий контекст, як картина стає менш однозначною. Відомі також відверто апологетичні та неприкрито лестливі відгуки про графа, які майже не знайшли відбитку в історичній свідомості нащадків. Тому виправданим здається аналіз відгуків сучасників щодо постаті графа, його державної діяльності, психологічних особливостей, вміння підтримувати стабільно дружні та сповнені безапеляційної довіри стосунки з імператором, подробиць особистого життя та його останніх днів.

Спробуємо проаналізувати найвідоміші свідчення сучасників про графа Аракчєєва. Враховуючи специфіку мемуаристики як історичного джерела, треба пам'ятати, що воно як жодне інше джерело суб'єктивне: всі чесноти і недоліки, здобутки і вади автора відбиваються на його спогадах. Треба тільки глибше поринути у особливості світосприйняття як окремих авторів, так і всієї епохи, тобто вийти на рівень розуміння ментальності тих, хто веде з вами "співбесіду" крізь століття.

Головним в усіх свідощтвах та спогадах про графа буде превалювати ракурс особистих стосунків, висловлювання власної позиції або порівняльна характеристика особистих і аракчєєвських поглядів та оцінки і висновки щодо подій, яким вони були свідками. Тому спробуємо з'ясувати не тільки ступінь особистих образ та міру графської несправедливості чи заступництва до своїх сучасників, а й вплив штампів та домінуючих уявлень, міфів та легенд, які були так поширені в суспільній думці Петербурга та в усій Російській імперії у першій половині XIX ст.

Зазначимо, що мемуарна література, присвячена О.А.Аракчєєву, справді величезна, переважна кількість якої написана або побачила світ у 60-70-ті роки XIX ст. Російська періодика в цей час справді переживала певний бум: пов'язано по-перше, з піком політичних перетворень у країні, по-друге, - розквітом мемуарного жанру взагалі. Особисті роздуми у ліберальному дусі теми історії Росії та її подальшої долі були модною ознакою суспільного життя держави. Тому ця атмосфера вільнодумства та лібералізму захопила усіх, чітко відобразилося, зокрема, і на мемуаристиці того часу.

Усі захисники і обвинувачі Аракчеєва в своїх роботах торкаються певних проблем щодо його особистості та політичної діяльності. Це, перш за все, аналіз особистих стосунків між Олександром І і Аракчеєвим; питання пов'язані з впровадженням та реалізацією системи військових поселень в Російській імперії; відносини з підлеглими та оточенням графа; традиційно багато уваги приділяється особистим психологічним рисам його характеру.

Тема взаємин між імператором і графом так і залишилася невирішеною для більшості сучасників. Спроба зрозуміти та пояснити ці парадоксальні такі безглуздя, на думку переважної більшості, а в дійсності такі теплі і близькі стосунки між імператором і графом, зустрічаються майже в усіх спогадах, присвячених Аракчеєву. Ідеалізація постаті монарха, його особистих і моральних якостей та непохитні переконання в жорстокості та невігластві графа заважають певній частині авторів зрозуміти цей неорганічний для них політичний тандем першої чверті ХІХ ст.

Так, наприклад, фон Брадке вважає, що "їхні стосунки не можна назвати чесними" [1], і склалися вони поступово і повільно, а "людяна, лагідна душа Монарха була повною протилежністю природі Аракчеєва" [2]. І хоча людська несумісність цих особистостей для Брадке очевидна, він все ж таки відає належне і професійним вмінням і здобуткам графа та його здібностям.

А точка зору М.М. Муравйова, певний час статс-секретаря Олександра І, полягала у тотальному звинуваченні Аракчеєва. Співпрацюючи з імператором і графом протягом одинадцяти років (1814 - 1825 рр.), намагання М.М.Муравйова пояснити ці взаємини виглядають досить примітивно та спрощено. Головна причина вбачалася в хитрості та підступності графа і його вмінні грати на слабкостях Олександра І: "Аракчеєв був найнебезпечнішим придворним, бо він не бачив, не знав, на мав і не хотів бачити і знати високі достоїнства в Государі, його батьківщині; він турботливо видивлявся і викохував усі його державні слабкості, леліючи їх по-собачому, годив їм, удаючи із себе... простака і невігласа порівняно з Государем..." [3]. Звинувачення Аракчеєва у політичній короткозорості згодом дивують, а логіка автора скоріше будується на контрасті: блискавичного генія монарха і потворного нерозумного фаворита.

Відомий журналіст та громадський діяч М.І.Греч, розмірковуючи над цим питанням, навпаки, винним вважає імператора. Саме недоліки і хиби олександрівської вдачі стали ґрунтом для блискавичної кар'єри Аракчеєва: "Свідомою <...> лукавості та мінливості Олександра є те, що оточивши себе блискучою плеядою, він звичайно поза їх відома, наблизився в той же час до людини недурної, але хитрої, підступної, жорстокої, грубої, підлої та неосвіченої. Аракчеєва. Цей безсовісний, але далекоглядний варвар встиг підмити слабку сторону Олександра, неповага його до людей взагалі та недовіра до людей вищої освіти, увійшов до нього в милість, але сам либонь прохав його не вказувати йому своєї ласки дуже відверто: він усе життя побоювався денного світла" [4]. Така позиція є дуже рідкісною для мемуаристики всього ХІХ ст. Певні штампи щодо характеристики графа і Олександра І були досить сталими і навіть не підлягали сумніву. Ідеалізація персони монарха була не менш поширеною, ніж міфологеми щодо графа Аракчеєва.

Досить неординарною є позиція князя П.А.Вяземського. Його аналітична стаття, присвячена постаті графа, відрізняється спробою неупередженого підходу, намаганням об'єктивного аналізу цих стосунків. Щоб пояснити взаємини, що склалися між Олександром І і Аракчеєвим, автор намагається врахувати весь спектр чинників, що вплинули на вибір монарха при наблизенні саме цієї особи. Олександр І "...перед усім шукав справних діловодів, пильних і суворих

охоронців насущного порядку" [5]. Імператор, на думку автора, мав "гнучкий і тонкий розум" і вірно оцінив професійний досвід Аракчеєва часів Павла I, а також його особисті якості: "він мав адміністративні і військові здібності, особливо з артилерії; однак у суспільстві не належав до жодної впливової партії, ані до той, що прагнула впливу..." [6]. Князь Вяземський визначає і дещо несподіваний чинник: розчарування перших років правління Олександра вимагали більш стриманих і обережних кроків у виборі найближчого кола. Втомившись від ініціативних та радикальних реформаторів, імператор шукав надійного, стриманого і ретельного виконавця, а оскільки "найбільш ретельного виконавця у сфері подібної діяльності він знайти не міг: вибір його упав на Аракчеєва" [7].

Все ж такі більшості сучасників так і не вдалося зрозуміти близькості стосунків між Олександром I і Аракчеєвим. Для багатьох з них це жахлива безглузда помилка розумного і чутливого монарха, яка дорого коштувала державі. Дехто з них, намагаючись бути об'єктивними, спробували врахувати блискучі адміністративні здібності графа, його державний досвід часів Павла I та навіть певні обставини часу. Але жодному цей тандем не здавався ані органічним, ані природним і, тим більше, життєво необхідним.

Звинувачення на адресу графа, що той не терпів потенційних конкурентів, наводить В.Р.Марченко в "Автобіографічних нотатках". Пропрацювавши деякий час з графом, з серпня 1815 р. Марченко стає секретарем імператора. Доброзичливість та повага з боку Олександра призвела, на думку автора, до ворожого ставлення до нього графа. Своєю неприхильністю Аракчєєв не завжди виявляв відверто та відкрито, а головне його метою ставало усунення нового улюбленця монарха подалі від двору "...нарешті графу Аракчєєву вдалося здійснити свій план: віддалити мене від особи Государя" [8]. Де в чому Марченко дійсно має рацію. Добре відомі факти "складних" відносин Аракчєєва із М.М.Сперанським до його опали у 1812 р. та начальником південних військових поселень І.Й.Віттом, саме за щирі прихильність до обох імператорської особи. Спроба сучасників звинуватити Олександра I в наближенні "чудовиська", протиставити "блискучого, чуйного, тонкого й розумного" царя і "невігласа" - фаворита і навіть намагання розглядати постать графа без фігури імператора не відбивають глибини проблеми. Сама спроба стати над ситуацією і проаналізувати всі чинники комплексно, з урахуванням обставин часу, політичної обстановки, проявів особистих характеристик, на нашу думку, є найгрунтовнішою.

Більшості сучасників графа було добре відомо, що справжнім ініціатором запровадження військових поселень був Олександр I, а граф наполегливо виступав проти цієї ідеї. Це засвідчує в своїх "Автобіографічних нотатках" Брідке, коментуючи запровадження поселенської системи в Росії - головного спадку державницької діяльності графа Аракчєєва. Він звертає увагу на те, що "...граф Аракчєєв спочатку був категорично проти цього (проекту - Т.С.), та був змушений визнати свою згоду лише тому, що хто візьметься за виконання цієї улюбленої мрії, може стати його небезпечним суперником" [9]. А ще один сучасник Аракчєєва - Муравйов розцінює таку позицію графа як недолік його розумових здібностей порівняно з генієм імператора: "Аракчєєв був відверт проти цього закладу, не за міркуванням, а за власним безглуздям" [10]. Думка не витримує критики, хоча саме граф любив похизуватися власною "малоосвіченістю" та "вченням на мідні гроші". Тому дивним виглядає той факт, що вся, і, насамперед, радянська історіографія, ототожнює поселенську систему саме з ім'ям Аракчєєва. Тільки нещодавно К.М.Ячменіхіну вдалося документально спростувати цю концепцію [11].

Те, що без аналізу поселенської системи неможливо зрозуміти зміст

Олександрівської епохи, зазначає у своїх спогадах О.К.Гріббе [12]. Саме учасники цього нового явища у економічному і соціальному житті країни намагаються дати оцінку як власне військовим поселенням, так і їх головному виконавцю графу Аракчєєву. Такими є і мемуари командира Староруського загону військових поселень С.І.Маєвського, які були написані у 1831 р. Філософське питання про співвідношення форми та змісту, на думку Маєвського, вирішується негармонійно: "Все, що складає зовнішність, чарує око до захвату; все, що складає внутрішність, говорить про безлад" [13]. Вислів автора досить категоричний. Дійсно, життя у військових поселеннях мало чітко організований побут, базований на дотриманні суворого порядку та бездоганної чистоти, але протистояння новому способу життя, що виявлялося у поєднанні військової служби та землеробської роботи, було дуже сильним.

Чітка регламентація всього життя поселянина, жорсткі вимоги щодо обов'язкового виконання певного розпорядку, наявність точних інструкцій стосовно різних аспектів побуту, без сумніву, мали величезні плюси: "у цьому поселенні все продумано для загального добра людини..." [14]. - згадує Вяземський, і, здавалося б, це мало призвести до певних позитивних результатів. Відомо, що ефективність управління досягається не лише кількістю і чіткістю правил та інструкцій, але і усвідомленим бажанням щодо їх виконання. А коли люди стають зрозумілими лише за умов покарань та страху, результати будуть протилежними.

Саме жорстокість у засобах при запровадженні поселенської системи згадується М.К.Отто [15] головною причиною поразки цього масштабного заходу. Жорстокість, на думку автора, неминуче породжує зворотну жорстокість, про що згодом засвідчило Чугуївське повстання (відбулося у липні-серпні 1819 р.). Ще одне цікаве зауваження того ж автора. Він певен, що імператор і не здогадувався про дійсний стан справ, який склався у середині поселень. З такою думкою не погоджується М.І.Греч, бо вважає військові поселення "потворним примхи Олександра" [16]. Тому він завжди досить уважно стежив за всіма подіями, що відбувалися в поселеннях, і добре орієнтувався в подіях навколо

А ось думка кн. П.А.Вяземського полягає дещо в іншому. Хоча Олександрівська ідея поселенської системи, вважає автор, є помилковою, вона ж таки була умотивована не лише державною користю, але і турботою про людей, про їх добробут. Вяземський взагалі вважає питання про військові поселення складним і виділяє в ньому два боки: військовий та політичний, або двозначний. Доцільність обох з них не викликає у автора жодних сумнівів. Він добре усвідомлює масштабність завдань, які намагався вирішити Олександрівський імператор завдяки реалізації цього заходу. Тому, ігноруючи всі перешкоди, які з'являлися на шляху виконання поставленої мети, Олександр I не вважав законної причини відмовитися від неї, вважаючи, що "кожне рішення потребує більших або менших пожертвувань" [17]. Головним для нього було обрати вдалого виконавця. Кн. Вяземський віддає належне майстерності графа, але зауважує, що "вдача Аракчєєва, за всіма гріхами життя, базувалася на порядку, порядку, який доходив до абсурду, до деспотизму. Росіянин порядку зовсім не любить; закон і справедливість суперечать його вдачі. Це, здається короткими, але правдоподібними словами пояснює ті наслідки, що затьмарили славу військового поселення, яке вважалося для загального добра і порядку" [18]. В цих словах сконцентровано найбільш характерні риси характеру Аракчєєва плюс відповідь на питання про успіх всього проекту та особисте ставлення князя до поселенської системи. Тому віддамо належне авторові, бо певну справедливість цих слів ми можемо і сьогодні.

Детальний аналіз поселенської системи містять "Автобіографічні нотатки" фон Брадке, який тривалий час служив у Новгородських військових поселеннях – посаді оберквартирмейстера. Один з найулюбленіших службовців Аракчеєва займає досить виважену і сувору позицію, намагаючись з'ясувати результати всієї системи, не уникаючи при цьому власної відповідальності. Вони, на думку автора, невтішні. Повертаючись до проблеми стосовно Олександра І і Аракчеєва та поселенської системи, фон Брадке зауважує, що керівництво військовими поселеннями – Т.С.) не додавало йому влади. посилило ласкаве ставлення до нього Государя, який брав найважливішу сердешну участь у цьому питанні" [19]. Погодимось з думкою автора в тому, що Олександр І досить активно ставився до всіх державних проблем та розв'язання. Більшість сучасників, яким притаманна ідеалізація монарха, вважала, що від Олександра приховували правду, а сміливців, які б захотіли виступити проти Аракчеєва, не знаходилося. Тому відповідальність за військовий провал поселення лягає виключно на графа. На думку ж Брадке, і Олександр І і Аракчєєв добре знали, що роблять: "граф дуже добре усвідомлював дії свого стан речей. Але не бажав цього бачити; то була іграшка, яку він підкинув Государю у вигляді важливої справи, і при цьому не доводиться зупинятися на тому, що коштує вона мільйони; робить багато тисяч нещасними..." [20].

Аналіз оцінок сучасниками військових поселень і їх наслідків хотіло б закінчити словами Г.С. Батенькова: "Діяч (Аракчєєв – Т.С.) був невсипущий. головне його творіння – військові поселення, впливовою загальною думкою сучасників схвалювалось, і виною тому було невгамовне обурення проти нього, проте не зважаючи ні на що, і засобами дуже крутими надав йому величезний розвиток. Не наша справа схвалювати, чи засуджувати, зауважимо тільки, що справа ця належить вже державній науці, і на руїнах військових поселень приховується драма Петра І, повчальніша і гостріша усіх шекспірівських, примушує обмірковувати, чи не залишилося чого-небудь доброго від цієї вистави..." [21]. Думка і філософська, і в той же час слушна, а, тим більше, сучасна історіографія реально доводить безперечні економічні і господарські досягнення військових поселень [22].

Чи не найцікавішою в дослідженні постаті графа Аракчєєва є тема особистої психологічної характеристики. Не залишили її поза увагою і сучасники.

За великими мірками, усі спогади про графа становлять дві групи: перша – де усвідомлювалась масштабність постаті Аракчєєва в російській історії свого часу; та друга – авторів, які ставилися і до самого графа, і до його діяльності до прикрого безглузлого непорозуміння. Тому і аналіз психологічних рис графа принципово різниться.

Так, наприклад, фон Брадке своєю головною метою вважає з'ясувати усіх чинників блискавичної кар'єри графа і тому наполягає, що "вивчив характер цієї людини, яка грала таку значну роль в історії Росії" [23]. Більшість сучасників Аракчєєва називають досить однакові риси його характеру, манери поведінки – приклади особистої вдачі. Традиційним є набір про його несамолюбство, працездатність, ретельність та навіть педантизм; про шалену любов до порочної відповідальності, а ще суворість та жорстокість графа.

А ось Ф.В. Булгарін вбачає сутність особи Аракчєєва в його "руськості", називаючи його "справжнім русаком": "все російське тішило його, і все, що було йому на душі, додавало слави Росії, знаходило його заступництво" [24]. А інша частина сучасників Аракчєєва, яка вважала його "чужим", чеснота полягає в "ненависті до усілякого фанфаронства та самохвальства". Саме на цю рису характеру звертали увагу багато його сучасників – йдемо зокрема, про відоме ставлення Аракчєєва до усілякого роду нагород, від

заохочень тощо. Такі факти згадуються багатьма авторами, але, на нашу думку, пояснення Брадке такого "дивовижного" явища для руської душі є найвірогіднішим: "за рішучим відхиленням усіляких нагород і будь-якого офіційного підвищення, крилося під виглядом покори, безмежна пихатість людини, яка і без цього шанувалася, безперечно, першою особою в державі вслід за Імператорською Величністю" [26]. Тобто відмова від відзнак та публічне ігнорування розкоші – елементи, завдяки яким люди традиційно вирізняються від інших – не сприймаються графом. Саме в такий спосіб постать Аракчєєва стає осторонь інших. Повна аскеза, задоволення потреб мінімальними засобами – це дійсно риси характеру Аракчєєва, сформовані ще в дитинстві та в молоді роки навчання в кадетському корпусі і перебування в Гатчині. На нашу думку, аскеза графа є продовженням головних рис араччєєвської вдачі: відповідальності, послужливості та педантизму.

Нечастими у мемуарній літературі є описи зовнішності графа (і що цікаво: вони досить різні). Спогади О.К.Гріббе - одне з небагатьох виключень. Він подає не лише портретні характеристики Аракчєєва, але визначає його найвагоміші особливості характеру та манери поведінки. Так власно грубість і образи, які за свідченням Гріббе, були нормою для графа, стали прикладом для поселенських офіцерів у стосунках із підлеглими. Саме відсутністю поваги до людини, образливим та принизливим ставленням до поселенців автор пояснює жакливу моральну атмосферу в гренадерському графа Аракчєєва полку. Тому, здається, Гріббе навмисне наводить різні тотожні приклади для підтвердження правильності своїх висновків. Навіть згадує про невдалий "заколот", тобто спробу поскаржитися Государю на принизливе ставлення до офіцерів [27].

"Спогади про службу у військових поселеннях і про ставлення до графа Аракчєєва" І.І.Європеуса з'явилися на сторінках "Русской старини" у 1872 р. і, за власним висловлюванням автора, стали наслідком великого інтересу у періодичних виданнях останньої третини ХІХ ст. до персони графа Аракчєєва. В той час мало хто уникнув спокуси поділитися власними спогадами, тим більше, що Європеус дійсно довгий час працював лікарем в поселеннях. Автор наводить приклади справді нелегкого життя поселян, але найцікавішим, на наш погляд, все ж таки є характеристики особистості графа, його звичок, схильностей та специфічних рис, бо коментує їх лікар із професійної точки зору. Віддаючи належне високій державній посаді та великому колу обов'язків Аракчєєва, автора відверто дивує його "дріб'язковість не тільки по службі, але і в домашньому побуті" [28], педантизм, пристрасна любов до порядку та прагнення тотального контролю.

Цікавою рисою характеру Аракчєєва є його ставлення до оточуючих людей. Річ у тім, що свідчення з цього приводу можна привести досить протилежні: і про щирі і гостинну поведінку господаря до гостей; і про зневажливе та зверхнє ставлення до підлеглих; і про глибинне знання людських слабостей та вмілого їх використання. Так, наприклад, Європеус вважає, що із людьми, в яких граф відчував потребу, був надзвичайно чемним та милостивим, незважаючи на посаду та соціальний статус. З ним погоджується Брадке, який вважає, що Аракчєєв "умовляє та задобрює до тих пір, поки не досягне бажаної мети, а потім залишає невиконаними свої обіцянки. Але не приведи Боже, на власний розсуд – поза бажанням графа – залишити службу в нього" [29], і вже в іншому місці наголошує: "хто залишав графа проти його волі, неможливо було знайти нову посаду" [30].

Так, наприклад, у молодого Брадке були певні труднощі на початку його служби в Аракчєєва: "...надзвичайно важко захищатися проти його сильної логіки, надзвичайної вичурності мови, і проти незрівняної переваги особисто

направляти дискусію, а не підкорюватися її руху... Мое самолюбство в ньому експлуатовалося й доводилося до крайньої напруги" [31]. Хоча Бракке дуже відповідальною і старанною людиною, заслужив на пошану графа аж таки, досить зважено й об'єктивно оцінює ситуацію в цілому і свої неупереджені суворі оцінки: "тяжким був час, зносили його, доки він не розпочати знов таке життя жоден би за власним бажанням не погодився. вибору не було" [32]. Ці емоційно дуже сильні слова, все ж таки, не змусили повністю ігнорувати деякі факти. Мається на увазі, перш за все написання та виходу мемуарів фон Бракке. Написані німецькою, вони побачили світ у перекладі на сторінках "Русского архива" у 1875 р. Нагадаємо, контекст російської історії досить ліберальні. Тому така відверта смілива певна зверхність, без сумніву, розумної та дуже шанованої людини, не викликає подиву, більше того, такі заяви були модною ознакою часу.

Перераховуючи основні етапи життя та державної діяльності Бракке намагається відповісти на питання: чому, завдяки яким особливостям і розумовим здібностям саме цій людині вдалося така блискуча кар'єра часів двох імператорів. І відповідь автора звучить так: "Аракчєєв надзвичайні природні здібності та неабиякий хист... Дійсно виняткова спрямована діяльність, надзвичайна правильність у розподілі часу й строгість у безмежному використанні плотських утіх, дали йому можливість впродовж більше ніж це можливо було зробити звичайним шляхом, і служили безсоромній руці бичем для всіх підлеглих" [33]. Суворі дисципліна, збірність, організованість, регламентованість думок та дій, нелюдська працьовитість, тверда вимогливість до себе й оточення – усе це дійсно найхарактерніші риси графа Аракчєєва.

А ось думка Отто щодо ставлення Аракчєєва до людей полягає в тому, щоб: "принизити кого-небудь, наробити неприємностей було для насолодою. ...Аракчєєв не міг викликати до себе симпатії" [34]. Проте Бракке слушно зауважує, що: "він вмів міг досить вдало відшукати і використати необхідних для справи людей. Треба віддати належне, що він не робив зла, скільки міг, і, звичайно, знаючи, як його ненавидять ті самі люди, схиляються перед ним, він не використовував своєї сили, щоб розстроювати" [35]. Ще однією з чеснот графа Отто вважає його працелюбність. Несподівано працездатність була спрямована, перш за все, на те, щоб "зберегти за виняткову милість" імператора. Автор поділяє точку зору, що Аракчєєв терпіти людей, які користувалися певним впливом на Олександра I, намагався усунути їх усілякими засобами з власного шляху. Така доля спіткала начальника Головного штабу князя П.М.Волконського, міністра фінансів графа Д.О.Гурьєва, власно міністра духовних справ князя О.М.Голіцина.

У спогадах сучасників про Аракчєєва є чимало і позитивних та схвально-вдвуків. Головним чином - це свідчення сучасників, в яких склалися гарні досить теплі особисті стосунки з графом, внаслідок чого вони були йому мірою винні, а лейтмотивом їх спогадів можна обрати фразу "суворі, але слушно". До такого роду джерел належать спогади Ф.П.Лубяновського пензенського та подільського громадянського губернатора, сенатора, перекладача, а свого часу ад'ютанта Аракчєєва; М.А.Кримова, начальника новгородських військових поселень; І.С.Жиркевича, за особистими спогадами самого графа, "кращого з його ад'ютантів"; О.Ф.Львова, який служив у Новгородських військових поселеннях з 1818 по 1825 рр. [36]. Авторами цих спогадів підкреслені кращі якості характеру Аракчєєва, але при цьому всі вони об'єктивно аналізують загальну мало привабливу атмосферу у військових поселеннях і викривають недоліки та відверті хиби всієї системи.

Несподівані аспекти поглядів Аракчеєва констатуються у "Спогадах про військово-учительський інститут" Ф.О.Пенкіна [37]. Обґрунтована, виважена і передбачена оцінка цього закладу дещо по-іншому розкриває світоглядний настрій графа та його ставлення до освіти й освіченості. В спогадах йдеться про побудовану освітню установу Аракчеєва, яка готувала вчителів для поселенських шкіл, була заснована у 1818 р., а з квітня 1822 р. переведена до округу Аракчеєвського полку.

Нагадаємо, що сам граф отримав блискучу на той час освіту в одному з найпрестижніших закладах Росії – інженерному та артилерійському кадетському корпусі. Але відоме його підкреслено зневажливе ставлення до власної освіченості, яке на століття закарбувалося в пам'яті сучасників і нащадків цитатою про "истинно русского неученого дворянина" та "освіту на мідні гроші". Та що Аракчеєв був розумною людиною і міг оцінити розумові здібності інших, навряд чи викликає сумнів. А щодо прикладів цькування освічених і розумних людей свого часу, причинами таких "складних" взаємин були зовсім інші, далекі від дурості й невігластва графа, явища. Ось що з цього приводу згадує Пенкін у своїй роботі: "...граф Аракчеєв не залишає поза увагою людей освічених і що за своєю могутністю освічена людина легко може дістатися гарної дороги на службі" [38]. Дійсно освіченість і світлий розум завжди вважалися графом одними з найшановніших ним чеснот поряд з акуратністю, ретельністю виконання та відповідальністю. І саме цим можна пояснити ту наполегливість Аракчеєва, з якою він вводив систему освіти у військових поселеннях.

Надзвичайно цікавою є низка спогадів, написана людьми, суспільна вага яких явно виходила за межі столичних салонів, а їх думки та дії мали певний резонанс у політичному і громадському житті імперії. Здається слушною думка відомого видавця Греча щодо "відповідальності" та оцінки цієї постаті в російській історії: "...промовляючи такий суворий суд над Аракчеєвим, ми звинувачуємо не стільки його, скільки Олександра, якому надокучили підлесливість та царедворство людей освічених і розумних, кинувся в обійми цього морального виродку" [39]. Щодо останніх слів, то слід зауважити, що Греч майже не вибирає виразів, а користується лайкою, щоб більше образити та принизити Аракчеєва. Чого варті лише "дикобраз", "тварина його Клейнміхель", "вудобина новгородський губернатор", "Змій-Горинич" (до речі дуже поширене у фольклорі прізвисько Аракчеєва) і т. п. Залишимо це на совісті автора, власне як помилки в біографії графа.

Безумовно, час зберіг і відверто прикрашені та лестливі спогади про графа Аракчеєва. Таким прикладом є "Поїздка до Грузіна" П.П.Свініна, видавця "Стечественных записок". Більшістю його сучасників вона справедливо була розцінена як відверті неприкриті лестощі на адресу відомого вельможі [40]. Дійсно, пишномовний стиль, форма оди, виразні метафори та епітети на адресу людини, особи господаря та його політичної діяльності, не дають змоги сумніватися в правильності таких оцінок. Хоча Греч справедливо вважав, що Аракчеєв вмів відрізняти і знав ціну "падлюкам і підлесникам" [41], але цей гімн Грузіну був із вдячністю прийнятий його господарем.

А ось сенсом роботи Вяземського є намагання не захищати, і не звинувачувати, не судити, і не виправдовувати, а, справді, розібратися у суспільному шлейфі людини-легенди, якою граф Аракчеєв став ще за життя. Тому, на наш погляд, саме ця праця значно відрізняється від подібних робіт свого часу. Безперечним плюсом його роботи є чітка, добре зрозуміла і зстроена система доказів. Тобто не хаотичний підбір будь-яких фактів і деталей для обґрунтування вже обраного й відомого результату, а методична і досить чітка конструкція роздумів. Насамперед, автора насторожує величезна

кількість досить тотожних спогадів про Аракчєєва, що вийшли останнім часом. Вяземський добре розумівся на відомих прийомах роботи сучасної йому журналістики, тому ця мемуаристика викликає в нього певну іронію щодо її достовірності та щирості: "у нашому суспільстві, а особливо нашій пресі, дуже подобається, коли... віддають на поживу якусь політичну подію або ім'я високо посадовця..." [42]. І зараз добре зрозуміло, що автор мав рацію.

Аналізуючи різноманітні риси характеру Аракчєєва, спираючись на думки сучасників, враховуючи контекст часу та політичних обставин, Вяземський робить свій висновок щодо постаті графа. Причини, що спричинили велику кількість помилок, прорахунків і відвертих хиб у його діяльності, які призвели до ненависного ставлення до нього і його пам'яті, було дві. Автор вважає причиною "... його в тому, що народився він, хоча й у дворянському, але малоосвіченому середовищі... Інша його біда, що зовсім без приготувань, доля підняла його на висоту, яка надала йому величезної влади, зобов'язала шаленою відповідальністю і ставила всім на карб. Більше рівномірності й рівноваги розподілі того, що він у змозі дати... Аракчєєв з користю міг би зайняти другорядне місце в державному управлінні" [43]. Тобто Вяземський робить висновок, що малоосвіченість (князь абсолютно певен цього) і блискавичні можливостей та невідповідність здібностей (з особистих і станових причин) спотворили й особисту кар'єру графа Аракчєєва й пам'ять про нього сучасників. Але у власних висновках Вяземський приходиться до явних протиріч. Автор виражає свою незгоду, а точніше скепсис стосовно наявності суспільної думки "... загальної думки немає, і бути не може. Це знов-таки одна з узаконених містифікацій, якими промисловці циганять і обманюють натовп, зібраний на площі..." [44]. Не звинувачуючи і не виправдовуючи графа Аракчєєва, автор вважає історію головним суддею, за яким і буде останнє слово.

Хоча наша розвідка присвячена спогадам сучасників про графа Аракчєєва, цікавим було б дізнатися і думки героя цих оповідань про їх авторів. Але складна й трагічна доля аракчєєвського особистого архіву [45], на жаль, позбавляє нас можливості в повному обсязі ознайомитися зі справжньою скарбницею документів часів двох імператорів Павла I і Олександра I. Свідчить про те, що граф вів особисті записки чи нотатки про власне життя не зберіглось. Аракчєєв був по-справжньому дуже зайнятою людиною, яка виконувала величезне коло державних і господарчих обов'язків.

Що про нього думали і говорили сучасники, йому було відомо, але що про нього напишуть нащадки, справді непокоїло графа. На суб'єктивність свідчень особисті образи Аракчєєв під час свого життя намагався не звертати уваги, бо мав сумнів у тому, що, як і навіщо він робить. Ані мета, ані засоби його державницької політики не викликали в нього жодних сумнівів: особиста відданість імператору й праця в ім'я Російської держави – це життєве кредо графа Аракчєєва. Він із повагою ставився до головного судді – часу і його виконавиці – історії. Саме з цим, мабуть, пов'язаний той епізод його життя, заповітом та винагородою авторів найкращої історії правління Олександра I, щоб мала вийти до столітньої річниці смерті імператора. Аракчєєв добре розумів, що без його персоналії це буде зробити неможливо. Граф не тільки не боявся вироку історії, але і прагнув його, а таку позицію може займати лише людина, абсолютно переконана та впевнена у власній правоті.

Література

1. Бракке Е.Ф. Автобиографические записки // Русский архив. – 1875. – № 1. – С. 48.
2. Там само. – С. 48.

3. Муравьев Н.Н. Припоминания мои с 1778 года // Аракчеев: свидетельства современников. – М., 2000. – С. 100.
4. Греч Н.И. Воспоминания старика // Аракчеев: свидетельства современников. – М., 2000. – С. 264.
5. Вяземский П.А. По поводу записок графа Зенфта // Русский архив. – 1876. – С. 473.
6. Там само. – С. 472.
7. Там само. – С. 473.
8. Марченко В.Р. Автобиографическая записка // Русская старина. – 1896. – № 5 – С. 296.
9. Брадке Е.Ф. // Русская старина. – 1875. – № 1. – С. 50.
10. Муравьев Н.Н. Вказ. праця. – С. 100
11. "Во внимании к пользам госдарственным..." Записка графа А.А.Аракчеева Александру I о реформе армии 1815 г. / Вступительная статья и комментарии К.М.Ячменихина // Исторический архив. – 2000. – № 6. – С. 4-20.
12. Гриббе А.К. Граф Алексей Андреевич Аракчеев // Русская старина. – 1875. – № 1. – С. 84-111; Новгородские военные поселения // Русская старина. – 1885. – № 1. – С. 127-152.
13. Маевский С.И. Мой век, или история генерала Маевского // Русская старина. – 1873. – № 10. – С. 438.
14. Маевский С.И. Мой век, или история генерала Маевского // Русская старина. – № 11. – С. 774.
15. Отто П.П. Князь А.Н.Голицын и его время // Русский архив. – 1902. – № 9. – С. 105.
16. Греч Н.И. Вказ. праця. – С. 267.
17. Вяземский П.А. Вказ. праця. – С. 476.
18. Там само. – С. 475.
19. Брадке Е.Ф. Вказ. праця. – С. 52.
20. Там само. – С. 53.
21. Батеньков Г.С. Граф Сперанский и Аракчеев (по воспоминаниям) // Русская старина. – 1897. – Т. 92. – С. 274.
22. Кандаурова Т.Н. Военные поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история. Ежегодник. – 2000. – М., 2001. – С. 559-595; Ячменихин К.М. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. – № 2. – С. 34-48.
23. Брадке Е.Ф. Автобиографические записки // Русский архив. – 1875. – № 3. – С. 263.
24. Булгарин Ф.В. Поездка в Грузино в 1824 году // Аракчеев: свидетельства современников. – М., 2000. – С. 255.
25. Там само. – С. 255.
26. Фон Брадке Е.Ф. Вказ. праця. С. 263.
27. Гриббе А.К. Новгородские военные поселения // Русская старина. – 1885. – № 1. – С. 143-148.
28. Там само. – С. 150.
29. Брадке Е.Ф. Вказ. праця. – С. 264.
30. Там само. – С. 258.
32. Там само. – С. 257.
33. Там само. – С. 258.
34. Там само. – С. 163.
35. Отто П.П. Вказ. праця. – С. 101.
36. Там само. – С. 106.
37. Лубяновский Ф.П. Воспоминания. М., 1872. – С.118-123; Жиркевич И.С. Записки // Русская старина. – 1874. – № 2. – С. 224-241; Крымов М.А. Отрывки из воспоминаний офицера... // Военный сборник – 1862. № 4. – С.437-444; Львов А.Ф. Записки // Русский архив. – 1884. – № 4. – С. 226-229,233-234.
38. Пенкин Ф.А. Воспоминания о Военно-учительском институте // Военный сборник. – 1864. – № 12. – С. 389-415..
39. Пенкин Ф.А. Там само. – С. 390.